

Naruszenia przepisów III Statutu litewskiego w działalności sądów szlacheckich II połowy XVIII wieku

Violations of the Provisions of the Third Statute of Lithuania in the Activity of Courts of Nobility in the Second Half of the 18th Century

In spite of the demands to improve some parts of the Statute of 1588, which arose in the second half of the 18th century, the Lithuanian nobility remained very attached to this codification. However, the surviving evidence proves that this law was repeatedly violated by the actions of the courts of nobility. This is confirmed not only by political writings, but also by diary accounts, sources of judicial practice, the acts of sejmiks, and even the letter of King Stanisław August Poniatowski calling for the improvement of the judicial proceedings. Moreover, many of the shortcomings enumerated by the monarch are confirmed by other source accounts. This situation became the reason why the local nobility petitioned the Sejm for the said improvement. One of the most serious problems of the nobility's justice system was the unlawful prolongation of proceedings.

Oskar Kanecki

*doktor nauk prawnych
Akademia Pomorska w Słupsku*

ORCID – 0000-0001-9025-2970

e-mail: oskar.kanecki@apsl.edu.pl

Słowa kluczowe:

sądy szlacheckie, III Statut litewski, sądownictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Wielkie Księstwo Litewskie, Sejm Czteroletni

Key words:

courts of nobility, Third Lithuanian Statute, judiciary of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Grand Duchy of Lithuania, Four-Year Sejm

<https://doi.org/10.36128/priw.vi42.439>

W XVIII stuleciu niejednokrotnie formułowano propozycje zreformowania litewskiego systemu prawnego. Pochodząca w 1766 roku instrukcja żmudzka zawierała postulat poprawienia jego defektów, a w szczególności zastąpienia sformułowań zawiłych bardziej klarownymi. Domagano się też uporządkowania konstytucji sejmowych według ich materii i wyodrębnienia tych właściwych Wielkiemu Księstwu Litewskiemu¹. Podczas toczących się u schyłku istnienia Rzeczypospolitej prac nad

1 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 66, *Instrukcja sejmiku żmudzkiego*, Rosienie, 26 sierpnia 1766 r., k. 92v.

Kodeksem Stanisława Augusta podnoszono natomiast konieczność przyspieszenia procesu wymierzania sprawiedliwości i wyrugowania z sądownictwa pieniactwa². Pomimo uchybień dostrzegalnych w funkcjonowaniu szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości litewska szlachta podchodziła do mającej powstać kodyfikacji z ostrożnością. III Statut litewski wciąż darzony był przez nią dużym sentymentem. Jak podkreślał marszałek konfederacji litewskiej podczas Sejmu Czteroletniego Kazimierz Nestor Sapieha, „zastanawiać się musi prowincja W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] Litewskiego, aby jej Statut w najmniejszym szczególe nie był uszkodzony”. Proponowano też, aby to właśnie kodyfikacja z 1588 roku stała się punktem wyjścia w pracach nad nowym zbiorem praw. Jak się wydaje, nawet zdający sobie sprawę z wagi projektu posłowie koronni mieli świadomość znaczenia „żądania prowincji W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] Litewskiego dla niezrobienia konwulsji jakiej z jej Statutem”³. Ostateczne uchylene przepisów tego aktu w połowie XIX wieku miało wzbudzić powszechny żal i doprowadzić do formułowania skarg⁴. Litewskie sejmiki często deklarowały w wydawanych instrukcjach posłuszeństwo wobec obowiązującego prawa, podnosząc wagę jego przestrzegania. Sejmik żmudzki w 1778 roku podkreślił przy tym nie tylko zupełność regulacji statutowych i ich zgodność z zasadami sprawiedliwości, ale również szczególne przywiązanie do jego przepisów lokalnej szlachty. Stąd domagano się, aby III Statut litewski „nader miły całej tejże prowincji” zachował w całości swoją moc obowiązującą⁵. W instrukcji uchwalonej w 1788 roku szlachta żmudzka deklarowała natomiast, że sprawiedliwość sądowa stanowi jedyną gwarancję dla majątku i życia obywatelskiego⁶. Takie samo przekonanie wyraził dwa lata później sejmik brzeski, stwierdzając, że sprawny wymiar sprawiedliwości

-
- 2 *Wyznaczenie deputacji do zbioru praw sądowniczych i ułożenia codicis iudiciarii*, w *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, wyd. Stanisław Borowski (Warszawa: Towarzystwo Prawnicze w Warszawie, 1938), 3.
 - 3 *Protokół sesji sejmowej*, 11 stycznia 1791 r., w *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, 5-6.
 - 4 Jan Syrokomla, „Sądownictwo na Żmudzi” *Przegląd Powszechny*, vol. 53 (1897): 380.
 - 5 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 69, *Instrukcja sejmiku żmudzkiego*, Rosienie, 17 sierpnia 1778 r., k. 455.
 - 6 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 73, *Instrukcja Księstwa Żmudzkiego*, Rosienie, 22 maja 1788 r., k. 197v.

zapewnia obywatelom spokój, szczęście i ochronę majątku⁷. Interesująca wydaje się być wobec tego odpowiedź na pytanie, czy przywiązaniu do litewskiej kodyfikacji towarzyszyło poszanowanie jej przepisów przez osiemnastowieczną szlachtę, a zwłaszcza przez stosujących to prawo urzędników sądowych.

Czasy obrad Sejmu Czteroletniego obfitowały w liczne pisma polityczne piętnujące wady szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości. Na kartach jednego z nich przedstawiciel województwa trockiego Erazm Strawiński pytał znacząco – „kiedyż ubogi skrzywdzony szlachcic z dumnym magnatem pędką u sądu znajdował sprawiedliwość?”, po czym podnosił, że urzędy sędziowskie niejednokrotnie pełnili w przeszłości polityczni nominaci, którzy, sprzyjając swym pryncypałom, pozostawali gotowi do wydawania stronniczych wyroków⁸. Zwracający się bezpośrednio do króla Józef Rudnicki pisał o „czasach prawie powszechnego przez możnych słabych uciskania”⁹. Równie krytycznie oceniający rzeczywistość inny autor osiemnastowiecznego pisma podniósł natomiast, że działania urzędników determinuje nie dobro kraju,

-
- 7 1790 m. lapkričio 20 d. Bresto vaivadijos seimelio instrukcija, w *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. Robertas Jurgaitis, Adam Stankevič, Asta Verbickienė, (Vilnius: Mykolo Romerio universitetas: Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras, 2015), 302.
- 8 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 886, *Głos Erazma Strawińskiego delegata województwa trockiego dnia 3 maja roku 1792*, k. 763; *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Naprzod, za Naiasniejszego Hospodara Krola Jego Mosci Zygmunta III w Krakowie w Roku 1588. Drugi raz w Wilnie, w Roku 1619. z pokazaniem zgody y różnice Statutow Koronnych y W.[ielkiego] X.[ięstwa] L.[itewskiego]. Trzeci raz, za Naiasniejszego K.[róla] J.[ego] M.[ości] Władysława IV. w Warszawie, w Roku 1648, z przydaniem Konstytucyi od Roku 1550. do 1647. Czwarty raz, za Naiasniejszego Krola Jego Mosci Jana Trzeciego w Wilnie w Roku 1698. Z przyłożeniem pod Artykuły Konstytucyi Seymowych od Seymu Roku 1550. aż do Seymu Roku 1690. Obojgu Narodom służących, (Textu samego niwczym nie naruszaiąc) Teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panującego Naiasniejszego Krola Jego Mosci Augusta Trzeciego przedrukowany*, (Wilno: w drukarni J.K.M. Akademickiey Societas JESU, 1744), 115, (IV, 1), rota przysięgi składanej zgodnie z postanowieniami III Statutu litewskiego przez sędziów i podsędków przewidywała zachowanie całkowitej bezstronności, jako że mieli oni orzekać „nie z przyjaźni, nie z waśni, nie z bojaźni, nie za posuły [korzyści majątkowe – O.K.] i dary [...]”.
- 9 Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, mszps, fondas IV 33058, [Józef] Rudnicki, *Głos ucisku wołający o sąd i sprawiedliwość*, brak paginacji archiwalnej (k. 1 – dokumentu).

lecz interes prywatny i wola ich politycznych zwierzchników¹⁰. Negatywny wydzźwięk tego rodzaju prac mógł wprawdzie stanowić wyraz indywidualnego stanowiska, lub też wynikać z dążenia do realizacji doraźnych celów, jednak znajduje on swoje uzasadnienie w innych przekazach z epoki, a zwłaszcza w relacjach pamiętnikarskich, aktach sejmikowych i źródłach praktyki sądowej.

Przypadki popełnianych podczas procesów sądowych w II połowie XVIII wieku przestępstw nie miały charakteru zupełnie incydentalnego¹¹. Naruszeniu ulegały w ten sposób zarówno konstytucje sejmowe, jak i przepisy ordynacji trybunalskiej¹² i III Statutu litewskiego. O jednym z tego rodzaju zajść zaświadcza pochodzący z 1760 roku list marszałka trybunalskiego Michała Ksawerego Sapiehy do marszałka nadwornego koronnego Jerzego Augusta Mniszcha. Relacjonujący przebieg obrad Sądu Głównego w 1760 roku nadawca stwierdził w nim, że „*proclivis*¹³ do gwałtów J[ego] M[ości] Pan [Michał] Wołodkowicz, deputat miński, gdy na ustępie¹⁴ byli koledzy jego, on zagrzawszy głowę naszedł sądową izbę z dobytym pałaszem, sędziów porąbał, jako to J[ego] M[ości] Pana [Antoniego] Towiańskiego¹⁵ – brzeskiego, [Antoniego Maksymiliana] Dłuskiego – orszańskiego obciąż, a wicemarszałkowi [Michałowi] Morykoniemu płazem¹⁶ się dostało¹⁷”. W wydanym na skutek opisywanych zdarzeń dekreście Trybunału stwierdzono, że Wołodkowicz popełnił zarzucony mu czyn „zdeptawszy prawa statutowe W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] Lit.[ewskiego] i korekturę praw¹⁸, ubezpieczające jak najściślej

-
- 10 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps, sygn. 793, *Zdanie sprawiedliwego polityka nad terazniejszą Polski nieszczęśliwością*, k. 717.
 - 11 Oskar Kanecki, „Eskalacja naruszeń porządku i prawa podczas obrad Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku” *Prawo i Więż*, nr 2 (2021): 188-203.
 - 12 *Trybunał obywatelom Wielkiego Księstwa Litewskiego na seymie warszawskim dany roku tysiąc ośmdziesiątego pierwszego* (Wilno, 1744).
 - 13 Skłonny.
 - 14 W celu wydania wyroku.
 - 15 Starostę niwskiego.
 - 16 Płaską stroną broni białej.
 - 17 *List marszałka Trybunału litewskiego Michała Ksawerego Sapiehy do marszałka nadwornego koronnego Jerzego Augusta Mniszcha*, 1760 r., w Marcin Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. II: 1758-1764, oprac. Bohdan Królikowski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986), 87.
 - 18 Bezpieczeństwo sędziów głównych regulowały ordynacja trybunalska z 1581 roku [*Warunek na niebezpieczność tego Sądu głównego*, w *Trybunał obywatelom Wielkiego Księstwa Litewskiego na seymie warszawskim dany*

powagę i bezpieczeństwo sądów¹⁹. Zapadły wyrok śmierci wykonano przez rozstrzelanie²⁰. O trudności traktowania podobnych przekazów za w pełni reprezentatywne i wyciągania na ich podstawie doniosłych wniosków świadczy jednak fakt, że przywołujący treść obu dokumentów pamiętnikarz Marcin Matuszewicz uznał je za całkowicie stronnicze. Brak obiektywizmu był jego zdaniem spowodowany zatargiem, jaki istniał pomiędzy stronnikiem kancelarza wielkiego litewskiego Michała Fryderyka Czartoryskiego referendarzem litewskim Antonim Tadeuszem Przeddzieckim i jego poplecznikami, a sprzymierzającym Radziwiłłom Wołodkowiczami. Z drugiej jednak strony opowiadający się wyraźnie po stronie Radziwiłłów Matuszewicz przypuszczalnie zataił rzeczywisty postępek Michała Wołodkowicza, pisząc, że ten, „dobywszy szabli, nikogo nie atakując, świece palące się ścinał i [Antoniego Maksymilian] Dłuskiego, deputata orszańskiego, w tyle stojącego, przez nieostrożność tak lekko w rękę zaciął, że rana do 24 godzin zagojona została²¹”.

Uchwalona w 1773 roku instrukcja sejmiku trockiego zawierała skargi lokalnej szlachty na naruszenia właściwości sądów przez duchownych²². W procederze mieli uczestniczyć „arcybiskupi, biskupi, metropolici, prałaci, kanonicy, dziekani, plebani i zakonnicy *utriusque ritus*²³”, którzy sprawy należące zdaniem szlachty do właściwości sądów ziemskich, grodzkich i Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego wnosili „przez różne sposoby [...], przeciwko wyraźnym prawom, do sądów konsystorskich²⁴, nuncjatorskich,

roku tysiąc osmdziesiątego pierwszego, 11], a także konstytucja z 1620 roku [*Securitas Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w *Volumina Constitutionum*, t. III: 1611-1640, vol. 1: 1611-1626, oprac. Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień, Anna Karabowicz (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010), 275].

- 19 *Dekret Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 12 lutego 1760 r., w Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. II, 91.
- 20 Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. II, 93.
- 21 Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. II, 84-85.
- 22 Rozsądzanie sporów pomiędzy osobami duchownymi i świeckimi regulował: *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, 91-94, (III, 32).
- 23 Obu obrządków.
- 24 *1790 m. lapkričio 16 d. Trakų vaivadijos seimelio instrukcija w Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. Robertas Jurgaitis, Adam Stankevič, Asta Verbickienė, 109-110, w instrukcji uchwalonej 16 listopada 1790 roku szlachta trocka wyliczała wśród spraw należących do konsystorza: „1) osobiste pobicie lub więzienie; 2) gorszące księdza życie lub o zaniedbanie paster[skich] czyli parafialn[y]ch lub funduszow[y]ch obowiązków; 3) o utrzymanie przez jednego ks[ię]żdz[a] świeckiego kilka beneficjów; 4) o zły rząd

*per consequens*²⁵ do Rzymu”. W związku z tym kierowani na sejm posłowie mieli zabiegać, aby w drodze uchwalenia konstytucji szlachta została uwolniona „od takowych najdotkliwszych ucisków i prześladowania”, a ponadto domagano się precyzyjnego określenia katalogu spraw, które zarówno pomiędzy osobami świeckimi i duchownymi, jak i między samymi duchownymi, mogłyby zostać rozstrzygnięte przez sądy kościelne²⁶. Najwyraźniej konflikt nie został skutecznie zażegnany, gdyż 15 lat później w instrukcji sejmiku starodubowskiego wciąż dopominano się, by „sądowa jurysdykcja, jedna konsystorska, legislacją krajową dozwolona, bez rozm[n]ożenia delegackich, za dwornych, wizytatorskich i dalszych, które między obywatelami zamieszania dają okazyje, wedle przepisu statutowego w rozdziale 5 artykule 20²⁷, same sprawy rozwodowe, *sub nullitate*²⁸ dekretów w innych sprawach [...], rozsądzała”²⁹.

W pochodzącym z 1777 roku i kierowanym do sądów uniwersale Stanisław August Poniatowski nawoływał do usprawnienia procesu wymierzania sprawiedliwości³⁰. Prosił, by sędziowie nie odstępowali od swych obowiązków pod pretekstem zmyślonej choroby lub innych pozaprawnych przyczyn³¹. Król przestrzegał jednocześnie, że strony toczących się postępowań

seminariów; 5) o bezwiarstwo lub aryjanizm albo ateizm, do którego gatunku spraw nie będą należeć dysydenci, swoje wyznania mający; 6) o rozwody czyli separacje, nie wdając się w kognicję rozwodzących się stron majątku; 7) między duchownymi a duchownymi, tylko *in causis facti* (w sprawach faktycznych – O.K.), nie zaś *in causis iuris* (w sprawach prawnych – O.K.)”.

25 Konsekwentnie.

26 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 345, ap. 1, nr 2, *Instrukcja sejmiku trockiego*, Troki, 22 marca 1773 r., k. 858v.

27 *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego...*, 238, (V, 20).

28 Pod nieważnością.

29 *1788 m. rugpjūčio 18 d. Starodubo pavieta seimelio instrukcija w Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. Robertas Jurgaitis, Adam Stankevič, Asta Verbickienė, 194.

30 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 69, *Uniwersał Najjaśniejszego Pana do wszystkich jurysdykcji wydany*, 1777 r., k. 258v-260.

31 *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego...*, 119-120, (IV, 4), zgodnie z postanowieniami III Statutu litewskiego urzędnicy ziemscy powinni sądzić osobiście, nie wyręczając się swymi namiestnikami. Dopuszczone wyjątki dotyczyły choroby, pełnienia misji poselskiej, czy też wykonywania innych zadań poruczonych przez hospodara.

mogą podejmować próby obłożenia sędziów kondemnatami w celu uniemożliwienia zebrania się kompletu orzekającego. Za niedopuszczalne uznał jednak sprawowanie urzędu przez osoby niezaprzyśiężone oraz wybrane w sposób sprzeczny z prawem. Ponadto, władca domagał się respektowania, znanego litewskiemu prawu, instytucji wyłączenia sędziego³². Zwracał też uwagę, aby podległe mu jurysdykcje nie kończyły swoich sesji przed upływem przewidzianego prawem terminu oraz ponad ten termin ich nie przedłużały. Wołą króla było poza tym uniemożliwienie zaskakiwania stron toczonych sporów przez nagłe zwoływanie kadencji sądowych przed wyznaczonym terminem. Uniwersał piętnował również przewlekłość postępowań, gdyż monarcha apelował o niedoprowadzanie do wielomiesięcznych procesów. Skrócenie czasu procedowania miało nie tylko przyspieszyć przywrócenie stanu zgodnego z prawem, ale także wpłynąć na zmniejszenie kosztów ponoszonych przez strony sporów. Za niedopuszczalne król uznał też przenoszenie pod fałszywym pretekstem aktoratów do rejestru taktowego. Umożliwiała to bowiem obłożenie kondemnatą strony niespodziewającej się wywołania jej sprawy we wcześniejszym terminie. Inną praktyką, której władca chciał zapobiec, było pozostawianie wolnych miejsc w rejestrach, co umożliwiało dokonanie wpisów poza kolejnością i mogło stanowić przeszkodę w ujawnieniu stronom toczących się postępowań porządku wywoływania ich spraw. Zaniechane miały zostać ponadto próby ograniczania liczby spraw wpisywanych do rejestrów, a urzędnicy przyjmujący wpisy powinni być dla stron dostępni. Monarcha zabraniał starostom grodzkim usuwania z urzędu sędziów bez uprzedniego wytoczenia im sprawy sądowej. Natomiast po ich ewentualnym ustąpieniu lub śmierci wakujące urzędy powinny zostać bezzwłocznie obsadzone. Król przypominał też o niedopuszczalności zabierania przez pisarzy i regentów dokumentów sądowych do domów³³ i powierzania tychże osobom nieuprawnionym. Działanie takie miało zapobiec próbom ich podrabiania, co, jak podkreślił, nie należało do rzadkości. W tym celu na starostów grodzkich został nałożony obowiązek znalezienia miejsc dogodnych do ulokowania kancelarii

32 *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego...*, 120, (IV, 4), III Statut litewski przewidywał w takim przypadku wybór przez pozostałych urzędników ziemskich i obecną na rokach szlachtę zastępcy.

33 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, mszps, sygn. 697, *Manifest ziemi łukowskiej przeciw W. Łaskiemu sędziemu ziemskiemu tejże ziemi*, 1786 r., k. 743, jak dowodzi treść pochodzącego z 1786 roku manifestu wymierzonego przeciwko działaniom podejmowanym przez sędziego ziemskiego łukowskiego, przypadki takie przynajmniej w Koronie rzeczywiście się zdarzały, a ów urzędnik sądowy miał między innymi przechowywać „protokoły i rejestra w prywatnych domach i po wsiach”.

sądowych i archiwów³⁴. Jak się wydaje treść królewskiego uniwersału bezpośrednio odnosiła się do konkretnych słabości wymiaru sprawiedliwości i znanych monarsze incydentów. Trudno bowiem uznać, ażeby tak werystyczny opis miał charakter li tylko abstrakcyjny, a nie powstał w oparciu o rzeczywisty stan rzeczy³⁵. Wiarygodność przedstawionej przez monarchę charakterystyki potwierdzają przede wszystkim inne relacje akcentujące te same problemy. W instrukcji uchwalonej przez sejmik żmudzki w 1778 roku lokalna szlachta wskazywała choćby na próby zrywania sesji sądowych przez uczestników toczących się postępowań, którzy, pozywając w ich trakcie urzędników ziemskich i grodzkich, starali się przedłużyć procesy. Z uwagi na dużą częstotliwość stosowania tego rodzaju dezorganizujących bieg spraw praktyk zapobiec im starano się za pośrednictwem kierowanych na sejm posłów³⁶.

Zebrany w 1788 roku sejmik kowieński zobowiązał swych przedstawicieli udających się na obrady sejmowe do wyjednania wstawiennictwa królewskiego, które mogłoby się przyczynić do „regularnej administracji sprawiedliwości”. W treści wydanej instrukcji zwracano uwagę na przypadki wykorzystywania sądownictwa do celów politycznych, a także szczególnie niepokojącą instrumentalizację samego prawa. Pisano bowiem: „niech oczyszczone od kontradykcji³⁷ prawa nasze nie potrzebują tłumaczenia i nie zależą od woli wykonywającej, ale od swojej siły”³⁸.

Naruszenia postanowień III Statutu litewskiego dotyczyły również postępowania odwoławczego. Właściwość funkcjonalna Sądu Głównego obejmowała rozpatrywanie apelacji od wyroków sądów ziemskich, grodzkich,

34 *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego...*, 130-131, (IV, 13), obowiązek ten stanowił potwierdzenie regulacji III Statutu litewskiego, które z jednej strony zobowiązywały wojewodów i starostów do udostępnienia urzędnikom sądowym miejsca na zamku lub we dworze gospodarskim służącego bezpiecznemu złożeniu ksiąg ziemskich, a z drugiej strony stanowiły, że „tymże obyczajem wojewodowie, starostowie sądowi księgi grodzkie w dobrym schowaniu warownie schować mają”.

35 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 69, *Uniwersał Najjaśniejszego Pana do wszystkich jurysdykcji wydany*, 1777 r., k. 258v-260.

36 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 69, *Instrukcja Księstwa Żmudzkiego*, Rosienie, 17 sierpnia 1778 r., k. 458v.

37 Sprzeczności.

38 *1788 m. rugpjūčio 18 d. Kauno pavieta seimelio instrukcija w Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, red. Robertas Jurgaitis, Adam Stankevič, Asta Verbickienė, 144.

podkomorskich³⁹. Statut z 1588 roku określał jednak przypadki, w których środek odwoławczy był niedopuszczalny⁴⁰. Jeśli wierzyć treści pochodzącej z 1791 roku manifestacji, żaden z nich nie stanowił przyczyny odmowy przyjęcia apelacji złożonej na piśmie przez zastępcę procesowego w jednej ze spraw toczących się przed sądem ziemskim szawelskim, który dodatkowo „ukarać 40 kopami i rygor srogości na plenipotentą rozciągnąć odkazał się⁴¹”⁴². Z drugiej strony w XVII wieku mierzono się z odwrotnym problemem. Jak dowodzi konstytucja sejmowa z 1641 roku zatytułowana O Trybunale Wielkiego Księstwa Litewskiego, Sąd Główny niejednokrotnie orzekał w sprawach, które nie zostały uprzednio wniesione do sądu pierwszej instancji⁴³. Praktyka taka naruszała nie tylko przepisy statutowe⁴⁴, ale godziła również w postanowienia ordynacji trybunalskiej z 1581 roku⁴⁵. Próby zapobieżenia podobnym nieprawidłowościom najwyraźniej nie zakończyły się jednak pełnym sukcesem. W 1790 roku sejmik brzeski uchwalił instrukcję poselską, w której podniesiono problem przewlekłości postępowań sądowych. Jako jej przyczynę wskazano natomiast nie tylko mnogość spraw kierowanych do Sądu Głównego i jurysdykcji pierwszoinstancyjnych, ale także przypadki występowania do Trybunału w sprawach niezakończonych wyrokiem sądu niższej instancji. Poza zmierzeniem się z tymi problemami chciano jednak zachować dotychczasowe regulacje prawne w niezmienionej formie. Stąd też brzescy posłowie w obecności stanów zgromadzonych w Warszawie mieli zabiegać

39 Matwiej Kuzmicz Liubawskij, *Politiczeskij stroj Polski poslie liublinskoj unii. Lekcii czitannija w moskowskom uniwersitietie w 1899-1900 ak. godu*, (Moskwa, 1901), 28.

40 *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, 206, (IV, 88); zob. także: Iwan Iwanowicz Łappo, „Grodskij sud w Wielikim Kniażestwie Litowskom w XVI stoletii”, *Żurnał Ministerstwa Narodnago Prosweszczennija*, cz. 13 (1908): 106.

41 Odgrązał się.

42 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 367, ap. 1, nr 33, *Manifestacja*, 1791 r., k. 241v.

43 *O Trybunale Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Volumina Constitutum*, t. IV: 1641-1668, vol. 1: 1641-1658, oprac. Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt, (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2015), 21.

44 *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, 204-205, (IV, 86).

45 *Trybunał obywatelom Wielkiego Księstwa Litewskiego na seymie warszawskim dany roku tysiąc ósmdziesiątego pierwszego*, 5, dokument stanowił, że sędziowie trybunalscy „sądzić mają wszystkie sprawy za apelacjami odesłane z sądów ziemskich, grodzkich, podkomorskich [...]”.

„o wyznaczenie deputacji [...], warując, ażeby Statut W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] L.[itewskiego], prócz skrócenia procesu, w swoim został walorze”⁴⁶.

Do często łamanych norm III Statutu litewskiego musiały należeć regulacje określające przebieg postępowania egzekucyjnego. Świadczy o tym choćby powszechne w Wielkim Księstwie Litewskim utrzymywanie przez starostów i wojewodów garnizonów gotowych do wsparcia urzędników sądowych w egzekucji dekretów. Jak dowodzi pochodząca z 1778 roku instrukcja sejmiku obradującego w Rosieniach, brak tego rodzaju wsparcia stanowił przyczynę licznych naruszeń prawa w Księstwie Żmudzkiem. Stąd też lokalna szlachta domagała się za pośrednictwem wysłanych na sejm posłów stworzenia takiego, niezależnego od wojska komputowego, garnizonu również na Żmudzi⁴⁷. Co znamienne, żołnierzy zapewniających bezpieczeństwo przydzielano powszechnie we wcześniejszych latach lokalnym jurysdykcjom przede wszystkim w okresach bezkrólewia⁴⁸. Były to jednak czasy szczególnie wzrostu liczby popełnianych przestępstw.

Jak się wydaje, funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego nie uległo sanacji po zaprowadzeniu na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego rządów rosyjskich. W 1795 roku do protokołu sądu grodzkiego żmudzkiego wpisano dwa ordynanse, które po kilkudniowym wysłuchiowaniu zażaleń szlachty wiłkomierskiej wydał dowodzący wojskami na terenie Litwy generał Aleksander Tormasow. Oceniając działalność wiłkomierskiego sądu ziemskiego, stwierdził on, że „intryga, emulacja⁴⁹ i rozwiązłość, duelia⁵⁰ mieszają ten bieg sprawiedliwości, który [...] z pokorą, pilnością i z winnym posłuszeństwem prawu administrowanym być powinien”. Szczególne wzburzenie generała powodowały, piętnowane już w pochodzącym z 1777 roku uniwersale królewskim, liczne przypadki nielegalnego zrywania sesji sądowych przez uniemożliwienie zebrania się pełnego składu orzekającego. W proceder mieli być zaangażowani przedstawiciele palestry, którzy w ten sposób, jak podkreślał Tormasow, „obrażają prawa i znieważają pod hasłem Jej Imperatorskiej Mości sądzącą się jurysdykcję”. W celu zażegnania naruszeń rosyjski dowódca w wydanym ordynansie polecił wiłkomierskiemu sądowi ziemskiemu jak najszybsze

46 1790 m. lapkričio 20 d. Bresto vaivadijos seimelio instrukcija w Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790), red. Robertas Jurgaitis, Adam Stankevič, Asta Verbickienė, 302.

47 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 285, ap. 1, nr 69, *Instrukcja Księstwa Żmudzkiego*, Rosienie, 17 sierpnia 1778 r., k. 457v-458.

48 Oskar Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Sopot: Wydawnictwo Arche Marek Tokarczyk, 2020), 193-194.

49 Rywalizacja.

50 Pojedynki, walki.

sformułowanie opinii o każdym z występnych palestrantów. Ponadto jurysdykcja ta powinna w pierwszej kolejności zakończyć wyrokiem sprawę z ostatniej kadencji, których bieg uległ zawieszeniu ze względu na wniesione obmowy. Nakazano jej również, „aby niepobłażając zadawnionym wybiegom pieniactwa”, karała strony i przedstawiciele procesowych podejmujących działania prowadzące do przewlekłości postępowania. Wymuszeniu subordynacji szlachty i posłuchu wobec postanowień wydanego ordynansu miało służyć zarówno poinformowanie o jego treści generał-gubernatora Nikołaja Repnina, jak i jego ogłoszenie w obecności stron procesowych i palestry w izbie sądowej, a następnie zobowiązanie sądu do sporządzenia z tej czynności raportu⁵¹. W treści drugiego z ordynansów jego wystawca zobowiązał sądy grodzkie do składania co dwa tygodnie raportów zawierających między innymi dane o liczbie spraw rozszdzonych z poszczególnych rejestrów. Co więcej, generał Tormasow zastrzegł sobie prawo aprobaty części wyroków, w tym tych skazujących na karę śmierci, kary cielesne czy też kary na honorze. Bieżącej kontroli, realizowanej przez obowiązek raportowania, poddano ponadto składy sędziowskie, co wiązało się z przekazywaniem rosyjskiemu dowódcy informacji o nieobecnościach tych urzędników i ich przyczynach. Ordynans generał Aleksander Tormasow polecił ogłosić w obecności stron i przedstawiciele palestry zgromadzonych w izbie wilkomierskiego sądu grodzkiego⁵². Nieco ponad miesiąc później ten sam rosyjski dowódca, w odpowiedzi na otrzymany memoriał od plenipotenty jednej ze stron procesowych, uznał za uzasadnione zażalenie na wyrok zapadły w marcu 1794 roku przed sądem ziemskim szawelskim w Księstwie Żmudzkiem i dopatrując się braku bezstronności sędziowskiej, uchylił go, a sprawę przekazał do rozszdzenia przez sąd grodzki⁵³.

U wpływ ponad dwustu lat od opisywanych przypadków naruszeń przepisów III Statutu litewskiego istotnie utrudnia wnioskowanie o skali zjawiska, a poszczególne incydenty nie mogą być poczytywane za całkowicie reprezentatywne dla szlacheckiej praktyki sądowniczej. Zawyżać liczbę popełnianych podczas procesów przestępstw mogły również pisma o wyraźnym

51 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 367, ap. 1, nr 37, *Ordynans generała Aleksandra Tormasowa wpisany do protokołu sądu grodzkiego Księstwa Żmudzkiego repartycji szawelskiej*, Kowno, 5 marca 1795 r., k. 5-5v.

52 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 367, ap. 1, nr 37, *Ordynans generała Aleksandra Tormasowa wpisany do protokołu sądu grodzkiego Księstwa Żmudzkiego repartycji szawelskiej*, Kowno, 5 marca 1795 r., k. 6.

53 Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, fondas 367, ap. 1, nr 37, *Ordynans generała Aleksandra Tormasowa wpisany do protokołu sądu grodzkiego Księstwa Żmudzkiego repartycji szawelskiej*, Kowno, 18 kwietnia 1795 r., k. 12-13.

charakterze politycznym. Trudno już jednak z obojętnością traktować podnoszące szereg problemów uchwały sejmików szlacheckich, a także uniwersał króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, w którym monarcha precyzyjnie wypunktował najpoważniejsze przeszkody stojące na drodze do usprawnienia wymiaru sprawiedliwości. Co więcej, do łamiących przepisy zająć dochodziło na różnych etapach postępowań. Znamienny wydaje się być w szczególności fakt utrzymywania przez wojewodów i starostów stałych oddziałów wojskowych, wykorzystywanych do skutecznej egzekucji wyroków. Sytuacji sądownictwa w żadnej mierze nie poprawiło samo wkroczenie na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego oddziałów rosyjskich. Również wysłannicy cesarowej Katarzyny II musieli się bowiem zmierzyć ze szlacheckim pieniactwem i zakłócającymi bieg procesów sądowych przypadkami intryg. Jak się zatem wydaje, deklarowanemu w różnych okolicznościach przywiązaniu do postanowień III Statutu litewskiego nie towarzyszyło w II połowie XVIII wieku szczególne poszanowanie jego przepisów przez szlachtę.

Bibliografia

- Kanecki Oskar, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Sopot: Wydawnictwo Arche Marek Tokarczyk, 2020.
- Kanecki Oskar, „Eskalacja naruszeń porządku i prawa podczas obrad Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku” *Prawo i Więź*, nr 2 (2021): 188-204.
- Liubawskij Matwiej Kuzmicz, *Politiczeskij stroj Polski poslie liublinskoj unii. Lekcii czitannyja w moskowskom uniwersitietie w 1899-1900 ak. godu*. Moskwa, 1901.
- Łappo Iwan Iwanowicz, „Grodskij sud w Wielikim Kniażestwie Litowskom w XVI stoletii” *Żurnal Ministerstwa Narodnago Prosweszczenija*, cz. 13 (1908): 51-113.
- Syrokomla Jan, „Sądownictwo na Żmudzi” *Przegląd Powszechny*, vol. 53 (1897): 380-391.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.

For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>